

Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama*

LJUBO BOBAN

Filozofski fakultet, Zagreb, SRH, SFRJ

Drugi dio¹

1.

U prvom dijelu osvrta na Terzićevo knjigu ukazao sam, kao što će se čitaoci prisjetiti, posebno na tri pitanja:

a) Terzićeve podatke, tvrdnje i ocjene u pogledu Mačekove povezanosti s rezolucijom, odnosno proklamacijom nezavisne hrvatske države, 30 (31) III 1941. Kao što smo vidjeli, cijela je priča zasnovana na navodnoj izjavi J. Tortića, u okolnostima i na način koji već sami po sebi izazivaju potrebu kritičnosti prema njegovom samohvalisanju o vlastitoj ulozi. Vidjeli smo također kako je nastala spomenuta rezolucija (»nota petorice«), i kakva je bila njezina prava namjena. Od svih tih dubioznih podataka Terzić je išao i dalje, samoinicijativno je Mačeka proglasio inicijatorom te proklamacije, već u prvom izdanju svoje knjige u tome vidio vrhunac izdaje Mačeka i poslanika HSS, koju će pamtili pokoljenja i koja je bila jedan od razloga aprilskog sloma Jugoslavije. Sve podatke u historiografiji koji bi to doveli u pitanje Terzić je prešutio. Prema tome, ne može biti riječi o nedovoljnom poznavanju problema, o slučajnoj pogrešci, nego očevidno o Terzićevom smišljenom planu.

b) Tzv. strogo povjerljivu okružnicu HSS. Maksimum koji je u takvim uvjetima istraživač mogao i smio učiniti jest da ukaže na postojanje takvog dokumenta, i sve okolnosti oko njegova nastanka, da iznese

* Urednički je odbor ovaj rad kategorizirao tako, iako ima značajke izvornoga znanstvenog članka.

¹ V. *Casopis za suvremenu povijest*, 3/1983, 79—117.

Podjela na prvi i drugi dio nije diktirana prije svega problemskim razvrstavanjem, nego u prvom redu tehničkim. Naime, zbog ograničenog prostora cijeli tekst nije mogao biti objavljen u jednom broju ČSP.

poneku pretpostavku, ali nikako da na temelju njega donosi iole ozbiljnije zaključke. Terzić je postupio potpuno oprečno. On se nije ograničio samo na pretpostavke, nego je od toga napravio glavni strategijski dokument za procjenjivanje politike HSS, sa svim što iz toga proizlazi. Prije će, međutim, biti da je taj dokument nastao u ponećem na sličan način kako je pisana i Terzićeva knjiga.

Spomenuli smo »dokaze« koje je Terzić naveo za svoju tvrdnju da je HSS, nakon Sporazuma Cvetković-Maček, postavio zahtjeve na liniji Strogo povjerljive okružnice HSS, tj. na liniji smišljenog razbijanja Jugoslavije. Već smo, međutim, ranije pokazali da Terzić kod toga nije naveo ni jedno jedino slovo tih zahtjeva, koji nisu bili u okviru dokumenata Sporazuma.

Istina, nije baš svaki put posve siguran je li Strogo povjerljiva okružnica i postojala, jer, kako u jednoj varijaciji kaže, »ipak po svemu izgleda da je Okružnica stvarno postojala« (I, 573). Dakle, samo »po svemu izgleda«. Ali, ako nije posve siguran je li postojala, ipak je posve siguran da je »Strogo poverljiva okružnica iz 1939. godine poslužila kao osnovna platforma masovnog pokreta 1971, tim pre što je, u stvari, potekla iz redova HSS, a zdušno prihvaćena od ustaša, križara, frankovaca i klerikalnih elemenata« (I, 112). Terziću za to kao svjedok služi D. Stuparić (I, 111), koji je inače ispitivao moje *pobude* zato što sam se usudio reći da je u svom napisu u *Vjesniku u srijedu* netočno prikazao moje gledište o Strogo povjerljivoj okružnici HSS.

I kao prilog svemu tome, redaktor Terzićeve knjige M. Šušović, pukovnik u penziji, napisat će (*Narodna armija*, 19. IV 1984): »O strogo poverljivoj okružnici vodstva HSS čitalac može — ako pročita podatke na stranicama: 69, 92, 93, 99, 111, 112, 216, 572, 573 i 574 I toma i na str. 625 II toma — jasno videti da je ona zaista predstavljala ne samo platformu za razbijanje Jugoslavije koju su sprovodili reakcionarni i separatistički krugovi u Hrvatskoj banovini od zaključenja Sporazuma Cvetković-Maček 1939. pa do početka rata, nego i platformu masovnog pokreta u Hrvatskoj 1971. godine.«

Već je spomenuto da je Terzić u predgovoru svoje knjige iskazao »posebnu, upravo izuzetnu zahvalnost« M. Šušoviću, »koji je višegodišnjim upornim zalaganjem saradivao u obradi ovog rukopisa, a kasnije u njegovoj preradi i konačnoj redakciji uložio veliki trud i ukazao mi time neizmernu pomoć«.

I sâm Šušović će u spomenutom napisu istaći da je bio »dugogodišnji saradnik« V. Terzića i da »sam snosi punu moralnu odgovornost za sve eventualne promašaje«.

I tako, obostrano, i Terzić i Šušović ističu kako je plodonosna bila njihova višegodišnja suradnja. Nema razloga da im se ne vjeruje.

c) Tzv. Stepinčeva je poslanica, kao što smo vidjeli, obična Terzićeva izmišljotina, u skladu s njegovom konzekventnom kombinatorikom, i s jasno sračunatim ciljem. Šušović vjerojatno najtočnije zna koliki je u tome njegov osobni udio, ili je to isključivo Terzićeva zasluga.

Već je ranije rečeno da je Terzić u svojoj knjizi posvetio istaknutu pažnju HSS-u, i po prostoru i po utvrđivanju njegove odgovornosti za april-

ski slom Jugoslavije (stoga ni ne čudi što se najveći dio mojih primjedbi o Terzićevoj knjizi kreće oko te stranke). O politici Mačeka i HSS već je podosta rečeno i znanstveno verificirano. Za utvrđivanje povijesne pozicije, uloge i odgovornosti Mačeka i te stranke ima dovoljno saznanja i ne vidim potrebe da se bilo što izmišlja. No, daleko sam od toga da tvrdim kako se tu nema više što reći. Naprotiv. Za sustavnu analizu strukture, razvoja, djelovanja te stranke, napose u utvrđivanju svih osnovnih determinanti njezine politike, pa tako i one u aprilskim danima 1941, potrebni su još značajni istraživački poslovi. No, nije to ono što Terzića zanima. On u svemu tome ima svoj posebni račun: što je moguće gore prikazati Mačeka, da bi što gore ispala stranka kojoj je on bio na čelu, da bi opet što gore ispao narod koji je ona politički mobilizirala.

Terzić nas podsjeća i na kvantitativni utjecaj HSS u hrvatskom narodu. Tako on piše (I, 175):

»Hrvatski narod (naročito seljaštvo) bio je uglavnom okupljen oko HSS, verujući da se ona bori za njegova prava i nacionalne interese. Zbog toga je u dva maha, na parlamentarnim izborima 1935. i 1938, većinom dao svoje glasove Mačeku.«

Kako i zašto je do toga došlo, kakva je bila struktura fronte koja se konstituirala oko HSS, kakve su bile njezine unutrašnje opreke, kakve su tokove imali procesi unutrašnje diferencijacije u stranci, sve je to za Terzića sporedno pitanje. Njega zanima samo to kako se ta stranka odnosila prema Jugoslaviji. On tu jasno vidi lijevo krilo, dakle i desno. Pa tako piše: »Lijevo, napredno krilo HSS nije bilo odlučan protivnik Jugoslavije« (I, 39). Dakle, i lijevo krilo bilo je protivnik Jugoslavije, samo što nije bilo »odlučan protivnik«. Terzić inače to krilo ne kvantificira i ne personalizira. On ga inače vidi u vrijeme proglašenja šestojanuarskog režima. Što je s tim krilom bilo kasnije, uoči rata i u aprilskom ratu, Terzić nam izričito ne govori, ali se može pretpostaviti gdje ga smješta.

Terzić inače ima svoje kriterije za utvrđivanje tko je za a tko protiv Jugoslavije. Te će kriterije zacijelo trebati detaljnije analizirati. Prisjetimo se zasad samo toga da on i zahtjev za provođenje dijela Sporazuma Cvetković-Maček i Uredbe o Banovini Hrvatskoj o uspostavljanju i funkcioniranju Sabora Banovine Hrvatske proglašava zahtjevom na liniji Strogo povjerljive okružnice, tj. na liniji smišljenog razbijanja Jugoslavije.

I, što je najvažnije, Terzić za sve svoje kombinacije oko HSS-a ima nedvojbene dokaze u historiografiji. Bar ako je vjerovati redaktoru Terzićeve knjige M. Šušoviću, koji piše, u spomenutom napisu u *Narodnoj armiji*:

»Terzić se ne može i ne sme optuživati za podatke koje je u pogledu odnosa HSS i drugih predratnih građanskih partija i partija na vlasti koristio iz dela istaknutih i objektivnih hrvatskih istoričara: dr Ferda Čulinovića, dr Ljuba Bobana, dr Bogdana Krizmana, akademika Viktora Novaka, Hinka Krizmana, dr Dušana Bibera i dr., jer ti podaci obuhvataju najmanje 95 odsto integralnog teksta, što se može proveriti uvidom u napomenama na kraju svakog poglavlja.«

Kako se Terzić koristio mojim radovima, i ostalom literaturom, riječi je bilo već u prvom dijelu moga osvrta. To ćemo imati prilike vidjeti i u ovom dijelu.

U prvom osvrtu sam, kako će se čitaoci sjetiti, Terzićeve podatke, argumente i ocjene o nekim problemima, o kojima u knjizi raspravlja, označio kao postapriilske šale. Čini se da sam u tome ipak malo pretjerao, bar ako je suditi po tome što je Terzić neke čitaoce i takvim šalama uspio u dosta toga uvjeriti. Tako npr. Nikola Pejnović o Terzićevim ocjenama HSS-a piše: »Analiza i ocena aktivnosti HSS, koju je autor izvršio, nije sama po sebi u sadržinskom smislu problematična i neprihvatljiva, već je neprihvatljiv neuravnotežen odnos prema toj i drugim partijama, kao što su radikalna, demokratska, zemljoradnička, muslimanska itd., na koje se samo zbirno i uopšteno osvrnuo, bez detaljnije razrade njihovih ciljeva, metoda i aktivnosti.«² S Pejnovićem se je lako složiti da je Terzić trebao više prostora posvetiti i analizi držanja drugih političkih stranaka. Međutim, što je sporno a što nesporno u ocjenama držanja HSS već se moglo vidjeti i iz moga prvog osvrta na Terzićeve knjige, a dijelom će se to vidjeti i u ovom nastavku.

O Terzićevim rezultatima Pejnović će napisati i ovo: »U odnosu na Mačeka i na deo desnog krila HSS, autor u osnovi prihvata u arhivskim i drugim dokumentima nađene tvrdnje i ocene o njihovoj separatističkoj delatnosti, kontaktima i pregovorima, u različitim vremenima, sa Rimom i Berlinom« (isto, 177).

Temeljni je problem Terzićeva postupka, međutim, upravo u tome što je on arhivske i druge podatke, tvrdnje i ocjene, podešavao, pa čak i falsificirao, prema svojoj dosljedno vođenoj kombinatorici, čiji je smisao ili izričito formuliran ili se dosta jasno vidi.

U prošlom osvrtu ukazao sam i na primjer Terzićevog napora da dokaže najužu povezanost Pavelićeve, Mačekove i Stepinčeve politike. Pošto je to na primjeru tzv. Stepinčeve okružnice »uvjerljivo« dokazao, Terziću nije bilo teško zaključiti (I, 207): »Iako su Papa Pije XI i Pije XII, uoči i početkom drugog svetskog rata, davali izjave o neutralnosti Sv. Stolice, nepobitno je dokazano da je Vatikan 1941. učestvovao u stvaranju NDH, da je davao punu političku i materijalnu podršku Paveliću i Mačeku radi razbijanja i komadanja Jugoslavije [...].« Ovdje nije mjesto da ulazim u ocjenu politike Vatikana ili općepoznate uloge Pavelića. Ograničavam se samo na to da čitaoce podsjetim da je već iz prvog osvrta na Terzićeve knjige vidljivo kako je on dokazao Mačekov rad na »razbijanju i komadanju Jugoslavije«. Terzić nam je ostao dužan objasniti kako je to Vatikan »politički i materijalno« pomagao baš Mačeka u »razbijanju i komadanju Jugoslavije«.³

² N. Pejnović, Refleksije o knjizi Velimira Terzića »Slom Kraljevine Jugoslavije 1941«, *Vojno delo*, 6/1983, 171.

³ Segment Terzićeve knjige, koji nosi naslov »Neprijateljska delatnost Vatikana i dela katoličkog klera«, po Pejnovičevoj ocjeni (174) »formalno i sadržinski ne zasluuje nikakvo opovrgavanje [...].«. Iz toga proizlazi da je Pejnović u cijelosti suglasan s Terzićem u tvrdnji o »političkoj i materijalnoj podršci« Vatikana Mačeku u »razbijanju i komadanju Jugoslavije«.

Kad je već riječ o tom odjeljku Terzićeve knjige, spomenimo i to da on ukazuje na »opširno pismo« bivšeg ministra dra Prvislava Grisogona nadbiskupu Stepincu, od 8. II 1942, i dijelom ga citira. Prema tekstu koji donosi Terzić (I, 212), kraj tog Grisogonova pisma glasi: »Napisao sam Vam ovo pismo da spasem svoju dušu, a Vama ostavljam da tražite i nađete puta za spasenje svoje duše.

Jedan od onih koji je prvo čovjek i hrišćanin pa onda dobar Hrvat.« Sâm Grisogono je o tom pismu Stepincu, koje je umnoženo cirkuliralo, uz ostalo, napisao:

»Preuzvišeni,

Prošlo je nekoliko dana da mi je došao pod ruku daktilografirani prepis pisma, upućenog Vama, koje kola po Beogradu, a na kome, opet daktilografiran, stoji potpis Dr Grisogono sa beleškom s. r. Očevidno je onaj koji je taj potpis otkucao imao nameru da kao autora pisma nagovesti mene. Kako ja niti sam to pismo sastavljao niti o njemu uopšte nešto znao, dok mi ga neki znanac nije pokazao, želim saopštiti Vašoj Preuzvišenosti da ja sa tim pismom nemam nikakve veze, niti hoću — sada, kada znam da ono cirkuliše i pomišljam da je poslato i adresatoru, — da ćutanjem uzimam na neki način naknadno neku redaktorsku odgovornost. Posle ove izjave, koju sam dužan sebi i drugima, mislim da imam pravo zamoliti Vašu Preuzvišenost da ovu moju ogradu nikako ne shvati kao neko solidarisanje sa osudljivim držanjem izvesanoga dela katoličkog sveštenstva i katoličkog episkopata u sadanjoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, za vreme ove strahovite krize. Ova moja sadašnja gesta, na koju me tera zloupotreba mojega imena, duži me da preciziram moje mišljenje.«⁴

O tom pismu i njegovom porijeklu dosad kod nas nije pisano i normalno je da tu Terziću ne bi trebalo zamjeriti što ga uzima autentičnim. Ali, za razliku od drugih autora, on je imao privilegij da je dokumente za svoju knjigu kupio »širom Evrope«, pa je njegova odgovornost to veća, jer je na taj problem mogao naići. Terzić je inače propustio naznačiti gdje se to pismo nalazi.

2.

Čitaoci su i dosad mogli zapaziti da izbjegavam davanje sumarnih, uopćenih ocjena o Terzićevoj knjizi. Radije sam se držao konkretnih činjenica, o kojima se može konkretno i egzaktno raspravljati, a ne prepuštati se slobodi različitih ukusa, dojmova, ocjena. Držeći se i dalje tog načela, navest ću ovdje još nekoliko primjera, nekoliko konkretnih primjedbi. No, ne toliko radi problema samih po sebi, koliko radi toga da se iz njih vidi kakva je Terzićeva znanstvena razina, kako i koliko poznaje probleme o kojima piše, koliko poznaje literaturu o tim problemima,

⁴ Na ovom mjestu neću se detaljnije baviti tim pitanjem. To je učinjeno u zbirci dokumenata pod naslovom »Hrvatska u dokumentima jugoslavenske izbjegličke vlade 1941—1943«, koja uskoro izlazi u izdanju »Globusa«.

koliko je pozvan da o njima piše, piše na način i s pretenzijama koje pokazuje.

a) Svima onima koji se bave poviješću građanske Jugoslavije dobro su poznati problemi periodizacije njezinoga razvoja. Ta je periodizacija, ma kako da se izvrši, kao uostalom najčešće i svaka druga povijesna periodizacija, relativna. No, ipak je jedna konvencija postignuta. Tako se i razdoblje od 1929. do 1935. uzima kao cjelina u društveno-političkom razvoju, a 1935. kao godina »prestanka« razdoblja šestojanuarskog režima. Rekosmo, ima to relativno značenje, jer je poznato da je diktatura formalno ukinuta 1931, tzv. oktroiranim ustavom, koji je zapravo značio produžavanje dotadašnjeg režima, pod ustavnim prividom. S druge strane, svi osnovni zakoni o građanskim i političkim slobodama ostali su na snazi i dalje. Gledajući, dakle, tako, otvara se niz pitanja o tome kad je prestao šestojanuarski režim. No, uza sve to, rekosmo, u historiografiji je pretežno postignuta konvencija da se tom »prekretnicom« smatra 1935, jer otada ipak počinje drukčija primjena šestojanuarskih zakona u praksi, te se cjelokupni društveno-politički život u mnogo čemu razvija drukčije nego u prethodnom razdoblju. Dakle, godina 1935, a u njoj, određenije, provođenje petomajskih parlamentarnih izbora, i razvoj prilika nakon toga. Svi povjesničari, koji kao graničnu uzimaju tu godinu, određenije uzimaju i spomenute događaje u njoj.

Sve je to bilo potrebno reći da bi se preglednije moglo usporediti ono što o tome piše Terzić. On, naime, piše (I, 18): »Iako je *diktatura formalno završena 1931. oktroisanim Ustavom, ona je, de facto, trajala sve do 1935. tj. do stvaranja Udružene opozicije, sa katastrofalnim poslasticama, jer nije uspjela da reši ni jedan jedini aktuelni problem.*«

Terzić ovdje ne navodi na koju Udruženu opoziciju misli. Poznato je naime ovo: Na početku veljače 1935. objavljen je ukaz o raspuštanju Skupštine i raspisivanju novih izbora. U povodu toga političke stranke i grupe pregovarale su o različitim izbornim kombinacijama. Tako je uskoro došlo do sporazuma Seljačko-demokratske koalicije, Demokratske stranke, Zemljičarske stranke, te nešto kasnije i Jugoslavenske muslimanske organizacije, o zajedničkoj izbornoj listi. Primarni razlog za aranžman u tom smislu bio je izborni zakon, koji je propisivao podnošenje tzv. zemaljskih lista, čemu su pojedinačne stranke teško mogle udovoljiti. Ta izborna kombinacija poznata je kao Udružena opozicija, odnosno zemaljska lista Udružene opozicije. Ta se koalicija uskoro nakon izbora faktično umrtvila, ako ne i raspala. Jugoslavenska muslimanska organizacija napustila je suradnju s drugim spomenutim strankama, ušla u novu kombinaciju i došla na vlast. Odnosi SDK i drugih dviju spomenutih stranaka iz Srbije sve su se više hladili. U jesen 1935, kad je došlo do razlaza među radikalima i izlaska Glavnog odbora iz vlade, ta je grupa prešla na suradnju s demokratima i zemljičarcima. Ta trojna koalicija poznata je također pod nazivom Udružene opozicije (nazovimo je druga Udružena opozicija), točnije, pod tim se pojmom najčešće i misli na tu trojnu koaliciju (ako je uopće i bila koalicija).

Sad se postavlja pitanje na koju Udruženu opoziciju Terzić misli, i zašto bi uopće njezino formiranje (prve ili druge) označilo kraj (makar i u relativnom smislu) šestojanuarske diktature. Treba reći da je u takvom

stanovištu Terzić toliko usamljen da nije uspio, kao što inače obilno čini u drugim slučajevima, pozvati se na bilo kog autora. Međutim, ako je Terzić baš tako htio, neka mu i bude. Navodim to samo radi toga da se vidi kako i koliko se Terzić kreće u problemima naše historiografije.

b) F. Čulinović (*Jugoslavija između dva rata*, I, 180) piše: »Federalistički pokret zahvatao je sve šire slojeve, a na 'velikoj hrvatskoj narodnoj skupštini' u Zagrebu, održanoj 3. februara 1919. zaključeno je, da se vodstvo opozicionog pokreta u Hrvatskoj obrati na inostranstvo za pomoć. Vodstvo tog pokreta (a po nekim obavještenjima uglavnom — Stjepan Radić) obratilo se jednim *Memorandumom* na zapadne velesile, prvenstveno na predsjednika Sjedinjenih Američkih Država, W. Wilsona, da pomogne do ostvarenja i priznanja 'Mirotvorne seljačke neutralne čovječanske republike Hrvatske'.«

Prenoseći to mjesto od Čulinovića, Terzić (I, 27) navodi da je takav zaključak donesen »u velikoj Narodnoj skupštini«. On je od stranačke »velike hrvatske narodne skupštine« (malim slovima!) napravio Narodnu skupštinu, dakle, parlament. Tiskarska pogreška, zaključio bi čitalac u prvi mah. Očevidno ne, jer na str. 48 Terzić (ponavljajući još jednom isto!) izričito govori o »Velikoj narodnoj skupštini (saboru)«. Tu je, dakle, dodana riječ sabor, da se točno naglasi što se misli. Slučajno? Ne bih rekao. Čitalac Terzićeve knjige mogao je zapaziti da on pridaje posebno značenje međunarodnom položaju hrvatskog pitanja, vanjskopolitičkoj aktivnosti vodstva HSS, na separatističkim temeljima, što je završilo Mačekovom politikom »razbijanja i komadanja Jugoslavije«. Spomenuti zaključak u »Velikoj narodnoj skupštini (saboru)« imao bi biti kao početak takve politike. Kad se Terzićeve tendencija pažljivo prati, teško je povjerovati da je posrijedi obična tiskarska pogreška. Na svaki način, ako Terzić prenosi nečije mišljenje, treba bar tri puta prije promisliti nego što se u to povjeruje.

c) U literaturi je već podosta u posljednjih petnaestak godina pisano o organizacijama ORJUNA, SRNAO, HANAO. Da spomenem samo radove B. Gligorijevića, V. Rajčevića, H. Matkovića. Čitaoci koji su imalo upućeni u literaturu o predratnoj Jugoslaviji dobro znaju te skraćnice — ORJUNA, Organizacija jugoslavenskih nacionalista, SRNAO — Srpska nacionalna omladina, HANAO — Hrvatska nacionalna (kod Rajčevića i narodna) omladina. Za Čulinovića (*Jugoslavija između dva rata*, I, 388—389) SRNAO je Srpska nacionalna organizacija, a HANAO — Hrvatska nacionalistička organizacija. Rekosmo, da nije organizacija, nego omladina. Za Čulinovića je SRNAO nacionalna, a HANAO nacionalistička. Biva valjda, ako je srpska onda je nacionalna, a ako je hrvatska onda je nacionalistička. Terzić je, dakako, preuzeo ono što piše Čulinović, dakle ono što je napisano i ranije i netočno. On je to učinio ili zato što mu Čulinovićeve formulacije više odgovaraju ili zato što drugu literaturu ne poznaje. Jedno ili drugo, jedno gore od drugog.

d) O Svetozaru Pribičeviću Terzić piše (I, 34):

»Ta borba je dobila naročito oštre forme ujesen 1927. godine, kada je obrazovana *Seljačko-demokratska koalicija* (SDK) od Radićeve HSS i Pribičevićeve SDS. Tako je dotadašnji najvatreniji pobornik monarhije i centralizma, beskompromisni branilac jugoslovenskog nacionalnog unita-

rizma, Svetozar Pribićević — kad je bio odgurnut sa vlasti — postao jedan od najodlučnijih protivnika dvorske kamarile i centralizma. On je, zajedno sa dotadašnjim svojim najvećim protivnikom Stjepanom Radićem organizovao snažnu političku akciju za obaranje centralističkog režima i za uspostavljanje federalizma.«

Treba reći da je i Čulinović (*Državnopravna historija jugoslavenskih naroda u XIX. i XX. vijeku*, Zagreb 1959, 235) zastupao mišljenje da je Seljačko-demokratska koalicija 1927. utemeljena na federalističkom programu. Terzić ovaj put inače ne citira Čulinovića.

Međutim, SDK u vrijeme svoga stvaranja uopće nije dovela u pitanje Vidovdanski ustav, ni o kakvom federalizmu, u njezinom programu nije bilo riječi. O Pribićevićevoj evoluciji prema federalizmu riječi može biti tek nakon 1931, nakon njegovog odlaska u emigraciju. Taj je problem u našoj literaturi (T. Stojkov, H. Matković, Lj. Boban) detaljno i argumentirano razjašnjen, već prije više od desetak godina. Preko sve te literature Terzić prelazi i ponavlja shvaćanja, koja nemaju nikakve osnove. Namjerno, ili literaturu ne poznaje? Posljedice su i u jednom i u drugom slučaju iste — serviranje netočnih podataka i ocjena, što rezultira time da čitaoci mogu doći u situaciju potpunog nerazumijevanja osnovnih problema tog razdoblja. Jer, treba, npr., znati, da do atentata u Skupštini dolazi u atmosferi borbe »za pravično sprovođenje« Vidovdanskog ustava, a ne njegove negacije, s federalističkih pozicija.

Na istom mjestu, gdje se govori o Pribićevićevom federalizmu, Terzić je napisao i ovo: »A tada je federalizam imao odlučnog pobornika i u KPJ koja se oslobodila od ranijih frakcionaških skretanja, što se vidi i iz njene poznate Rezolucije o nacionalnom pitanju iz 1926. godine.«

Iz takve formulacije može se dobiti dojam kao da je KPJ tek tada prihvatila federalizam. A da je to bilo dvije godine ranije, na III zemaljskoj konferenciji, to je u literaturi na tisuće puta ponovljeno. Napose još i to što u potvrdu onoga što je rekao Terzić navodi citat iz kojega se baš i ne može jasno shvatiti da se KPJ tada zalagala za federalizam.

e) Na sjednici proširenog Izvršnog odbora Seljačko-demokratske koalicije, 5—7. XI 1932. u Zagrebu, prihvaćena je rezolucija, poznata kao Zagrebačke punktacije, koja je tada dobila širok odjek u političkom životu. O tome je u literaturi podosta napisano.⁵ Kako je sjednica SDK bila tajna, rezolucija je najprije bila objavljena u talijanskim novinama, 22. XI 1932. Tek nakon toga, po vladinom naredenju, uz komentar, rezolucija je, 25. XI 1932, objavljena u domaćim novinama. U svojoj knjizi (*Jugoslavija između dva rata*, II, 56—57) Punktacije citira i Čulinović. Kao izvor navodi zagrebački dnevnik »*Novosti*« od 8. XI 1932. Kao što se iz gornjeg redoslijeda vidi, Čulinović ih nije mogao pronaći u tom broju »*Novosti*«. On je tekst prenio iz nekoga drugog izvora, a pri navođenju izvora vjerovatno se rukovodio ovom logikom: ako je sastanak održan 7. XI, onda je o tome u novinama pisano sutradan, tj. 8. XI, pa i u zagrebačkim »*Novo-*

⁵ Usp. Lj. Boban, Zagrebačke punktacije, *Istorija XX veka*, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 309—364. O istom pitanju pisao sam i u nekoliko navrata kasnije. O tome su pisali i drugi autori.

stima«. Nije vodio računa o tome da je sastanak bio tajan i da o tome nije moglo biti pisano u novinama.⁶

O Zagrebačkim punktacijama govori i Terzić (I, 39—40). Kako prilično disciplinirano slijedi Čulinovića, to se, naravno, očekuje da će i ovdje kao izvor za tekst Punktacija navesti Čulinovićeve knjige. Ali to ne bi bilo učeno! Zato je kao izvor naznačio zagrebačke »Novosti« od 8. XI 1932, dakle onaj gdje ih ni on ni Čulinović nisu mogli vidjeti.

Kad govori o odjeku Punktacije, Terzić će se pozvati i na drugu Čulinovićevu knjigu (*Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958). Parafrazirajući Čulinovićev tekst Terzić piše: »Punktacije« su izazvale naročit odjek zato što se Seljačko-demokratska koalicija u njima prvi put sasvim jasno i određeno izjasnila za *federaciju*, a centralistička vlada ih je uzela kao povod za pooštrenje svojih represalija protiv federalista u svim prečanskim krajevima« (I, 40).

Pod d) smo vidjeli da su Radić i Pribičević već 1927. organizirali »snažnu političku akciju za obaranje centralističkog režima i za uspostavljanje federalizma«. A sad ispada da se SDK tek 1932. izjasnila za federalizam!

Ne spominjem sve ovo da bih cjepidlačio oko jedne pogrešne bilješke. To se svakome može dogoditi. Ne bi bilo potrebe baviti se slučajem kad se Terzić pozove na dokument u izvoru gdje ga nema, kad bi to bilo slučajno. Međutim, Terzićev je sistem da preuzima tuđe bilješke i plasira ih kao svoje informacije o izvorima. Kad se pažljivije pregledaju njegove bilješke, vidi se ovo: on veoma često od drugih autora preuzima signature dokumenata i podatke o drugim izvorima, stavlja te podatke u svojim bilješkama na prvo mjesto, a zatim navodi autora (i to ne uvijek) od kojega je signaturu uzeo. Ali ne tako da bi se razumjelo kako je odatle podatke uzeo. Poznato je kako u takvim slučajevima treba postupiti: nakon navođenja signature dokumenta dodaje se naznaka: prema tom i tom autoru, odnosno djelu. Terzić tako ne postupa. On nakon navođenja signature ili druge oznake o dokumentu stavlja točku i zarez, te dodaje podatke o nekom autoru i djelu. Dakle, kad se čita, onda to znači: svaki izvor koji navodi Terzić je osobno pronašao, vidio, proučio, a zatim dodaje da je i neki drugi autor o tome pisao, što ne mora značiti da se baš tim izvorom koristio. Tako nas onda ne iznenađuje Terzićeva izjava »*Inter-vju*«, da je izvore za svoju knjigu tražio »široj Evrope«. A koliko li je onih dokumenata koje Terzić nije ni vidio, kao ni Zagrebačke punktacije u zagrebačkim »*Novostima*« od 8. XI 1932?

Ili da navedem drugi primjer. Istraživači međuratnog i ratnog razdoblja naše povijesti zacijelo su bili oduševljeni nedavnom vijesću u javnosti da će, prvi put, biti objavljen *Dnevnik* nadbiskupa Stepinca (u okolnosti te vijesti ne ulazim). Međutim, ako je slušati Terzića, u tome nema nikakve senzacije, jer je Stepinčev *Dnevnik* objavljen već prije 38 godina. Naime, on (I, 216) kao izvor za svoje citate navodi, u bilj. 17 *Dnevnik nadbiskupa Stepinca*, knjiga prva, Zagreb 1946, str. 21, poglavlje 3 i 4; bilj. 18 isto, knjiga 4, str. 127; u bilj. 19 isto, knjiga 4, str. 176. Iz toga, dakle, proiz-

⁶ Čulinović na istom mjestu donosi i netočan podatak da su prije Zagrebačkih punktacija objavljene Ljubljanske punktacije, tj. rezolucija Slovenske ljudske stranke. Ta je rezolucija, međutim, objavljena na Novu godinu 1933, dakle znatno poslije Zagrebačkih punktacija, i u vezi s njima.

lazi da su spomenute knjige Stepinčeva *Dnevnika* objavljene u Zagrebu 1946, da ih je Terzić osobno imao u ruci, pročitao i odgovarajuća mjesta citirao. A to sasvim sigurno nije mogao, jer Stepinčev *Dnevnik* nije objavljen. Ako je, ipak, Terzić imao privilegij da Stepinčev *Dnevnik* čita u rukopisu onda, dakako, takvo navođenje nije ispravno. Ako je, međutim, a što je i vjerojatno, te podatke Terzić preuzeo iz neke druge knjige, izdane 1946, u kojoj se koristi Stepinčev *Dnevnik*, onda to treba i jasno reći.

Ono što je ovdje rečeno o Terzićevom »znanstvenom aparatu« bilo je potrebno reći posebno radi onih čitalaca, koji će biti naročito impresionirani njegovim bogatstvom, a čitati se može da takvih zaista i ima.

f) O problemu izgradnje politike Narodne fronte u Jugoslaviji Terzić, uz ostalo, piše (I, 42): »Unutrašnji politički razlozi za zajedničku akciju opozicije protiv vlade Milana Stojadinovića nametali su se uglavnom zbog sve oštrijeg pritiska režima protiv svih njegovih političkih protivnika. Samovolja i neodgovornost organa vlasti, na čelu s Milanom Stojadinovićem, ispoljavala se sve očiglednije. Policijski aparat postupao je sve surovije sa protivnicima režima. Opozicija se nalazila u sve gorem položaju, jer je Stojadinović svojim fašističkim metodama progonio svoje protivnike, sve tešnje povezujući Kraljevinu Jugoslaviju sa silama Osovine. U takvim uslovima, za rušenje njegovog režima bilo je potrebno da se organizuje jedna masovna politička organizacija — narodni front — koja će prinuditi i kneza Pavla i Stojadinovića da prekinu protivnarodnu unutrašnju i spoljnu politiku. S takvim planom najprije je istupila KPJ i još 1935. pokrenula tzv. *Jedinstvenu radničku partiju*, sa ciljem da legalizuje svoj politički rad i okupi šire narodne mase.«

Ovdje nas više zanimaju zadnje rečenice toga citata. Iz toga bi se moglo razumjeti da su i druge političke partije, dakle i građanska opozicija, radile na stvaranju Narodne fronte, samo što je KPJ »s takvim planom najprije istupila«. Razlozi za inicijativu stvaranja Jedinstvene radničke stranke nisu mogli biti u Stojadinovićevoj unutrašnjoj i vanjskoj politici, kad se te inicijative događaju upravo u vrijeme dolaska Stojadinovića na vlast, kad još, dakle, nije ni počeo voditi politiku oslanjanja na Osovinu. Treba, naime, voditi računa o tome da je politika legalizacije djelatnosti revolucionarnog pokreta, politika Narodne fronte i antifašizma, svoje osnovne konture dobila još prije dolaska Stojadinovića na vlast (pa, prema tome, i nezavisno od njegove politike) i prije samog VII kongresa Kominterne. Bar je o tim problemima literatura u nas masovna. Ni ono što Terzić o problemu Narodne fronte govori na str. 127 i d. ne pridonosi tome da se ono prethodno izraženo neshvaćanje biti i geneze Narodne fronte ublaži.

g) Analizirajmo i ovu tvrdnju V. Terzića (I, 76):

»Bilo kako bilo, Cvetković je sa većim ili manjim prekidima i uspesima nastavio pregovore sa Mačekom, naročito posle pada Stojadinovića. Međutim, početkom januara 1939, Maček je tražio otcpljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije, tražeći za novu veliku Hrvatsku staru austrijsku granicu na Drini, što je svakako otežalo pregovore. Naime, pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine u pregovorima Cvetković-Maček javilo se kao jedan od najvažnijih problema, jer je velikohrvatska buržoazija, tražeći 'hrvatski životni prostor', tražila granicu na Drini, tj. staru austrijsku

granicu prema Srbiji i Crnoj Gori iz 1914. — pre početka prvog svetskog rata. No, posle dugih pogađanja, ovo pitanje je ostalo da se definitivno kasnije reši, uz prigušenu revolt i ogorčenje prvaka HSS-a, vrhova katoličkog klera, frankovaca i ustaša.«

Cvetković je, kao ministar u Stojadinovićevoj vladi, kako je u literaturi poznato, a to konstatira i Terzić, imao kontakte s Mačekom i prije Stojadinovićeve pada. Prve riječi u citiranom pasusu nadovezuju se na tu činjenicu. Iz citiranog teksta slijedi da su ti pregovori nastavljeni »naročito posle pada Stojadinovića«, ali su na početku siječnja 1939. otežani, zbog razloga koje navodi Terzić, tj. zbog Mačekovih teritorijalnih zahtjeva. Suvišno je spominjati da razgovori nisu mogli biti otežani poslije Stojadinovićeve pada u siječnju, kad je Stojadinović pao na početku veljače. Ali, ostavimo tu stilsku nejasnoću. Zadržimo se na Terzićevoj tvrdnji da su pregovori otežani zbog Mačekova zahtjeva za granicom na Drini. Tu je tvrdnju Terzić iznio već u prvom izdanju svoje knjige (47). Već sam u *Sporazumu* (107) postavio pitanje na temelju čega Terzić to tvrdi. On svoju tvrdnju ponavlja i u drugom izdanju. Prema Terziću, Maček je »tražio otcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije«, tražio je »novu veliku Hrvatsku« s »austrijskom granicom na Drini«. Prema tome, evo dokaza da je Maček već u siječnju 1939. zahtijevao razbijanje Jugoslavije (»otcepljenje svih hrvatskih oblasti od Jugoslavije«) i stvaranje nezavisne hrvatske države. I ni manje ni više nego bi to iznio u pregovorima s Cvetkovićem, a Cvetković se kao malo naljutio i to je »svakako otežalo pregovore«!

Drugo, o posrednim kontaktima kneza Pavla i Mačeka uoči pada Stojadinovićeve vlade, uključujući i teritorijalno pitanje, detaljno sam pisao u *Sporazumu* (76 i d.). Iz podataka tu navedenih vidi se da je postojalo više varijanti za teritorijalno omeđenje hrvatske jedinice, da je Maček, taktizirajući, povećavao svoje zahtjeve. No, ni najmaksimalniji zahtjevi nisu govorili o granici na Drini, a najmanje bi govorili o »otcepljenju« tih oblasti od Jugoslavije. Terzić, koji, kao što sam u prvom dijelu naveo, često citira moje radove i tobože iskazuje povjerenje u moje podatke, ocjene i stavove, ovdje mi ne vjeruje, točnije, uopće ne ukazuje na odgovarajući dio moga rada. On za svoju tvrdnju traži druge argumente i autore. I ovaj put mu je pri ruci Čulinović. Zbog toga ću, na žalost, morati zlorabiti strpljenje čitalaca i detaljnije analizirati Čulinovićev tekst, koji Terziću služi kao dokaz za tvrdnje izložene u naprijed citiranom tekstu.

Čulinović (*Jugoslavija između dva rata, II*, 142—143), na stranicama na koje se poziva Terzić, uz ostalo, piše (s prethodnih stranica nastavlja se analiza Mačekovih kontakata s talijanskim ministrom vanjskih poslova Cianom — o tome više kasnije — i zatim Čulinović nastavlja): »U dopunu ovih navoda nije na odmet ukazati na činjenicu, da je u pregovorima između Mačeka i Cvetkovića jedno vrijeme zaista došlo do poteškoća, koje su prijetile da će se skrenuti opet ka novom zaoštavanju. Pojavilo se naime *pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine*. Aprila i maja 1939. s tim u vezi zaredalo je po Hrvatskoj više skupština i konferencijâ HSS, na kojima se tražilo da čitava Bosna 'pripadne Hrvatskoj'. Tako je na pr. 19. aprila 1939. više studentskih i nekih građanskih društava (očito po inicijativi iz vodstva HSS) održalo u Zagrebu sastanak, a zatim (22. aprila

la) na Sveučilištu i skupštinu, na kojoj je usvojen zaključak: « Čulinović dalje citira sadržaj tog zaključka, koji završava riječima:

»U sklopu Hrvatske zauzima Bosna i Hercegovina naročito važan i odlučan položaj. Ona je jezgra, središte i glavno uporište hrvatskog teritorija. [. . .] Naša je riječ kratka i jasna: *Ne damo Bosnu i Hercegovinu dijeliti!*«

Na kraju Čulinović daje ovo objašnjenje:

»(Primjerak ove 'Deklaracije' razaslan je (kao letak) ne samo velikom broju hrvatskih kulturno-prosvjetnih i političkih ustanova i organizacija, nego i svima stranim konzulatima u Zagrebu; objavljeno u listu 'Nezavisna država Hrvatska' od 3. juna 1939. u Pittsburgu.)«

Najprije primjedbe uz Čulinovićev tekst:

Prvo, Čulinović ne navodi podatke o skupštinama i konferencijama HSS, na kojima se zahtijevala Bosna. Poznavajući Čulinovićevo pisanje, bez tih podataka, tvrdnju moramo primiti s naglašenom rezervom.

Drugo, Čulinović ne navodi dokaze iz kojih bi se vidjelo da je spomenuta studentska konferencija održana »očito po inicijativi iz vodstva HSS«.

Treće, Čulinović i sam na kraju konstatira da je taj zaključak objavljen u »Nezavisnoj državi Hrvatskoj«, dakle u ustaškom listu.

Sve u svemu, i sam Čulinović napravio je svojevrsnu kombinatoriku. No, ni takva konstrukcija ne može Terziću poslužiti kao dokaz za spomenutu njegovu tvrdnju. Evo zašto:

Prvo, Terzić bi morao dokazati da je taj zaključak Maček podnio, kao svoj zahtjev, knezu Pavlu, odnosno Cvetkoviću, zbog čega bi pregovori bili »otežani«.

Drugo, čak se ni u tom zaključku ne govori o »otcepljenju« tog teritorija od Jugoslavije, kakav razlog za »otežane« pregovore navodi Terzić.

Treće, jasno je da takav zaključak, donesen u travnju (i navodnih skupština u travnju i svibnju) nije mogao biti razlogom za »otežane« pregovore u siječnju. Uopće i nije jasno zašto je Terzić izabrao baš siječanj?

Terzić ima i druge argumente za svoju tvrdnju o Mačekovom zahtjevu za otcepljenje teritorija s granicom na Drini od Jugoslavije. On piše (I, 99—100):

»Posle Sporazuma Cvetković-Maček i obrazovanja Banovine Hrvatske, vodstvo HSS je u više prilika 1939. i 1940. izjavljivalo 'da je to samo prva etapa', 'da borba nije završena i da ona tek počinje', da 'Hrvatska neće da bude amputirana, da neće da bude invalid' — aludirajući na granicu na Drini, pošto odlukom o obrazovanju Banovine Hrvatske nije udovoljeno velikohrvatskim ekspanzionistima da dobiju granicu Austro-Ugarske iz 1914. prema Srbiji i Crnoj Gori.«

O tome što je tko mislio pod »prvom etapom«, »konačnim rješenjem« itd. riječi je bilo u prvom dijelu osvrta na Terzićevu knjigu i ovdje nema potrebe to ponavljati. Ovdje ću se zadržati samo na onom tekstu na koji se, kao argument, poziva Terzić. On se, naime, poziva na knjigu M. Glojnarica, *Borba Hrvata*, iz 1940, na str. 339, 355, 358. Što tamo piše?

Prvo, u sva tri slučaja riječ je o tekstu koji se odnosi na vrijeme od svibnja do kolovoza 1939, točnije, na sjednicu tzv. Hrvatskog narodnog

zastupstva, 8. V 1939, nakon što je došlo do zastoja u pregovorima Cvetković-Maček, i 29. VIII, tri dana nakon postignutog Sporazuma.

Drugo, na str. 339. izjava je J. Šuteja, u diskusiji na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, 8. V 1939, gdje je govorio da »Hrvatska ne će da bude invalid, ne će da bude amputirana ni rasjeckana« i gdje je zastupao stanovište da Bosna i Hercegovina treba da budu u sastavu Hrvatske. Daleko bi nas odvelo kad bismo htjeli iscrpnije govoriti o Šutejevoj poziciji u HSS, njegovom opredjeljenju i orijentaciji (sigurno bismo teško mogli dokazati da je on, npr., bio separatist, da je radio na razbijanju i komadanju Jugoslavije, kao što su, iz Terzićeve stranice u stranicu, to inače radili Maček i njegova okolina), ali recimo samo to da je to proizlazilo i iz toga što je on bio iz Bosne, da je to bila njegova diskusija, njegovo mišljenje, a nigdje ne stoji da je to službeno prihvatila stranka. A Terzić govori o vodstvu HSS.

Treće, u Glojnarica se na str. 355. nalazi dio Mačekova ekspozea na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, 29. VIII 1939. Taj je u cijelosti citiran u prvom dijelu osvrta na Terzićevu knjigu. Dio na koji ovdje upućuje Terzić odnosi se na Mačekovu izjavu da će granica Banovine Hrvatske ovisiti tome hoće li Bosna i Vojvodina biti posebne jedinice ili neće. Sami čitaoci iz ranijeg osvrta mogu provjeriti ovu moju tvrdnju: u cijelom tom ekspozeu, a u dijelu na koji ovdje ukazuje Terzić posebno, nema baš nikakve aluzije na granicu na Drini, kako to želi dokazati Terzić.

Četvrto, u Glojnarica se na str. 358, na koju se također poziva Terzić, nalazi dio diskusije ing. A. Košutića na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, 29. VIII 1939. Osvrćući se na Mačekov ekspoz, Košutić je izjavio:

»Po izvještaju, koji smo pomno saslušali, mi smo danas iz riječi svoga predsjednika jasno razabrali, da se radi o ničemu manjem, nego o uspostavi naše drage domovine Hrvatske. One domovine vjekovne, koju su htjeli poniziti, rastrgati, satrti i uništiti. Naša djeca u školama već nisu mogla dobiti u ruke knjigu, gdje bi bila spomenuta njihova domovina Hrvatska. Još prije nekoliko godina i prije kratkog vremena naša je mladež bila kažnjavana brutalnom silom policije, ako je nosila simbol naše domovine Hrvatske, samo malu hrvatsku zastavicu.

Ova Hrvatska, koja je bila od nepravednih ljudi osuđena na smrt, da se izbríše, sada se pojavljuje kao u jednoj nadi, koja u nama pobuđuje ponos onoga hrvatskoga naroda, koji je odlučio braniti opstanak svoj svim sredstvima i u sva vremena.«

Sam čitaoci mogu ocijeniti gdje se tu, na mjestu na koje se poziva Terzić, nalaze dokazi za njegovu tvrdnju o aluzijama na granicu na Drini.

Terzić problem Bosne i Hercegovine vidi samo u politici HSS (pa i tu se, po običaju, bavi kombinatorikom). On nije vidio razloga da ukaže i na druge koncepcije o tom pitanju, pa tako ni na one koncepcije koje su polazile od stanovišta o neospornoj i isključivoj pripadnosti cijele Bosne i Hercegovine srpskoj jedinici. To je za njega van interesa možda zato što je procijenio da to ne pripada faktorima koji su doveli do aprilskog sloma Jugoslavije.

Primjere koje sam naprijed naveo uzeo sam iz prvih stotinjak stranica prvog toma Terzićeve knjige. Primjeri su, kao što su čitaoci mogli primijetiti, uzeti izolirano, pojedinačno. Naveo sam ih da ilustriram Terzićev postupak i njegovo poznavanje problema.

3.

U narednom dijelu nešto više ću se zadržati na pitanju kojem Terzić inače pridaje posebno značenje. Riječ je, naime, o međunarodnom značenju hrvatskog pitanja i vanjskopolitičkoj aktivnosti vodstva HSS. No, i o cijelom tom kompleksu u Terzićevoj knjizi treba posebno govoriti. Ovdje ću se zadržati samo na nekoliko ilustracija njegove metode. Ipak, samo neke najosnovnije napomene.

Terzićev termin »hrvatsko pitanje kao međunarodni problem« potrebno je razjasniti, jer mu Terzić pridaje značenje kakvo ono, i pored svega, nije imalo; Terzić je kao »međunarodni problem« vidio samo hrvatsko pitanje, a ne i druge probleme unutrašnje organizacije Jugoslavije; on se ne bavi pitanjem zašto je hrvatsko pitanje bilo »međunarodni problem«, osim što želi dokazati da je to bilo samo zato što ga je takvim činila HSS; Terzić u cijelosti izostavlja pitanje kako i koliko je politika vladajućih režima pridonosila hrvatskom pitanju kao »međunarodnom problemu«. Itd.

I tako, polazeći od toga da je samo hrvatsko pitanje postojalo kao »međunarodni problem« i da je to bilo samo zbog politike hrvatskih stranaka, odnosno HSS, Terzić u skladu s tim izabire i servira podatke (na inače uobičajeni način). On, doduše, govori o Mačekovim kontaktima s Parizom, Londonom, Rimom i Berlinom, ali dok preko onih s Parizom i Londonom prelazi tek toliko jer ih ne može ne spomenuti, težište stavlja na kontakte s Rimom i Berlinom, u skladu sa svojim općim pristupom ocjeni politike HSS. Kako tim kontaktima pridaje posebno značenje, na njima ću se nešto više zadržati, ali i opet ne radi toga da se ulazi u širu analizu tih problema, nego u prvom redu radi toga da se ilustrira Terzićeva metoda u pristupu tim problemima.

Recimo najprije da odjeljak o »hrvatskom pitanju kao međunarodnom problemu« Terzić počinje formulacijom o već poznatom pretvaranju stranačke skupštine u »Veliku narodnu skupštinu (sabor)« i njezinu obraćanju Wilsonu (usp. 2 b). Očividno, rekli smo, to instaliranje nepostojećeg hrvatskog parlamenta nije bilo slučajno.

Za shvaćanje biti Terzićevih pogleda o hrvatskom pitanju »kao međunarodnom problemu« važna je još jedna njegova tvrdnja. On, naime, piše (I, 50):

»Posle šestojanuarske diktature hrvatski buržoaski političari nisu više hteli ništa da traže od beogradske vladajuće grupe, već su prekinuli sve veze sa Beogradom. Najizrazitiji predstavnik hrvatske buržoazije, dr Vlatko Maček, koristeći nerešeno nacionalno pitanje i mnoge druge unutrašnje suprotnosti i slabosti centralističke države, preduzeo je veoma široku i svestranu političku aktivnost za razbijanje jugoslovenske državne zajednice i stvaranje samostalne Hrvatske.«

O stavu Njemačke prema Sporazumu Cvetković-Maček Terzić piše (I, 99):

»Sporazum sa Cvetkovićem odgovarao je gotovo svim velikim silama sem Italiji. Nemačkoj vladi bilo je stalo da se održi Jugoslavija koja je već bila postala područje nemačke ekonomske eksploatacije. Pored toga što je privredna saradnja bivala sve veća, nemačka vlada je s nepoverenjem gledala na italijanske pretenzije na Jugoslaviju i na celom Balkanu. Zato, svakako, treba podvući da je sporazum Cvetković-Maček sklopljen po željama i sugestijama Berlina. Posebno su Nemci insistirali da dođe do ovoga Sporazuma radi lakšeg ekonomskog i političkog prodiranja u Jugoslaviju, do kojega je došlo tek posle posete kneza Pavla Hitleru u proleće 1939.«

Prije osvrta na te Terzićeve tvrdnje, samo nekoliko letimičnih naznaka o politici Njemačke prema Jugoslaviji, odnosno prema njezinom stavu u pitanju unutrašnjeg uređenja Jugoslavije, odnosno prema HSS i njenom programu državnog preuređenja.

O politici Njemačke, do pada Stojadinovića, pisao sam, uz ostalo:

»U duhu svojih dobrih odnosa sa Stojadinovićem Berlin je bio zainteresiran i za jačanje njegovih pozicija u unutrašnjoj politici. U tome se vidjela jedna od garancija daljnega vezivanja Jugoslavije za osovину. Zainteresiran za stabilnost Jugoslavije radi privrednih interesa, kao i drugih razloga, Berlin se ustezao od svega što bi moglo slabiti Stojadinovićev režim. U tom svetlu stajao je i odnos Berlina prema hrvatskom pitanju i Mačekovim nastojanjima da osigura podršku Njemačke. Politika Berlina u hrvatskom pitanju bila je još diktirana obzirima prema Italiji, o čemu će se kasnije govoriti. Vodstvo Hrvatske seljačke stranke uvjetovalo se da od Njemačke ne može očekivati podršku za svoje koncepcije ukoliko se i dalje nastavlja takva politika Berlina i sve dok Berlin bude imao interesa da se zalaže za postojeće stanje u Jugoslaviji, sve dok bude davao prednost vladi pred opozicijom« (Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom, *Istorija XX veka*, zbornik radova VI, Beograd 1964, 313—314).

Kad je, nakon anšlusa Austrije, njemački konzulat u Zagrebu izvještavao o nekim Mačekovim izjavama, poslanik u Beogradu von Heeren je zastupao gledište: »U njemačkom je interesu da se Jugoslavija konsolidira iznutra, da se, dakle, Maček osjeća primoran da povede pregovore za sporazum s Beogradom« (isto, 314—315). U tom smislu bila je poslana i instrukcija ministarstva vanjskih poslova poslanstvu u Beogradu i konzulatu u Zagrebu, u kojoj je bilo rečeno: »Uz težnju hrvatskog vođe dr Mačeka, o kojoj je javljeno u izvještaju Konzulata u Zagrebu, da hrvatsku politiku približi Berlinu i Rimu, valja primijetiti da naš stav nemiješanja u hrvatsko pitanje nije izmijenjen ujedinjenjem Austrije s Rajhom. Nama je, naprotiv, još više u interesu da Jugoslavija ne bude ni iznutra ni spolja oslabljena otcjepljenjem jedne manje ili više nezavisne Hrvatske. Nama je, naprotiv, stalo do toga da na našoj novoj granici Rajha imamo snažnog, prema nama prijateljski raspoloženog jugoslavenskog susjeda. Stoga se, manje no ikad možemo upuštati u neko 'uključenje' hrvatske politike u osovину Berlin — Rim« (isto, 315).

Nakon Stojadinovićeve pada u Berlinu su se javljale sumnje o daljnjoj međunarodnoj orijentaciji Jugoslavije. No, Berlin ni tada ne pravi zaokret u svojoj politici prema HSS. O tome sam pisao (*Sporazum*, 108—109):

»Državni sekretar Vajczecker (Weizsäcker) napisao je 22. februara fon Herenu, u postskriptumu jedne instrukcije u vezi s pregovorima o isporuci oružja Jugoslaviji, slijedeće: 'Pesimistički komentari o unutrašnjoj čvrstini Jugoslavije stižu u ovom momentu u Berlin raznim kanalima. Naročito od strane Hrvata izgleda da postoje izvjesne sklonosti da nas obavežu u svoj prilog na ovaj ili onaj način. Ne treba da Vas uvjeravam da ja kad god čujem o takvim stvarima uvijek kažem, 'dalje ruke'. Zanimalo bi me da čujem slična zapažanja koja ste mogli učiniti.' Fon Heren sada nije dijelio ovo Vajczeckerovo mišljenje. Takvo gledište on je zastupao u razdoblju do pada Stojadinovića. Polazeći od toga da autoritativni režim, kao što je Stojadinovićev, najviše odgovara njemačkim interesima u Jugoslaviji, fon Heren je u više navrata ponavljao da nije u njemačkom interesu podržavanje zahtjeva Hrvatske seljačke stranke. Situacija se nakon Stojadinovićeve pada, po njegovom mišljenju, u tom pogledu potpuno izmijenila. Promjena vlade znači napuštanje autoritativnog režima, zaključio je on. 'Bojazan da bismo pristajući uz Hrvate mogli ugroziti autoritativni režim, koji smo željeli u Jugoslaviji, postala je bespredmetna.' Novi kurs u unutrašnjoj politici dovest će do povećanog uticaja Hrvata, pa je otud u njemačkom interesu prijateljstvo s njima. Kako je srbijanska opozicija neprijateljski raspoložena prema Njemačkoj, ovo se može kompenzirati pojačanim prijateljstvom s Hrvatima. 'Sva moralna potpora', piše on, 'koju smo u stanju da im pružimo u njihovoj borbi za ravnopravnost u državi, donijet će, pod ovim uslovima, bogat plod. Nova situacija koja je nastala padom Stojadinovićeve vlade vraća nam potpuno slobodu akcije da iskoristimo ove povoljne uslove za zadobijanje prijateljstva Hrvata.' Fon Heren je u vezi s tim smatrao za shodno da njemačka štampa napušta rezerviranost koju je u vezi s hrvatskim pitanjem dotada ispoljavala i da se gledište o pravu naroda na samoodređenje, koje zastupa Njemačka, jače zastupa i u tretiranju hrvatskog pitanja.

Njemački zvanični faktori nisu, međutim, dijelili fon Herenovo mišljenje i u odnosu na hrvatsko pitanje nastavljena je dotadašnja politika. U njemačkom interesu je bilo da se održi postojeće stanje u Jugoslaviji. S druge strane, Berlin je izbjegavao sve što bi moglo da izazove italijansko negodovanje. S njemačke strane Rimu su davane garancije da će politika Njemačke u bazenu Jadranskog i Sredozemnog mora biti vođena u skladu s interesima i željama Italije. Hrvatska se priznavala kao interesna sfera Italije. S italijanske strane ova njemačka obećanja nikada nisu bila primana bez strahovanja i sumnji u stvarne njemačke namjere. Ovo nepovjerenje i strahovanje s italijanske strane najbolje se vidjelo u vrijeme njemačke okupacije Češke.«

Nakon Stojadinovićeve pada Berlin je primarnu pažnju poklanjao tome kakva će biti vanjska orijentacija Jugoslavije. Tražili su se dokazi da ona skreće prema Osovini. Karakteristično je da je Hitler, u razgovoru s knezom Pavlom, u Berlinu, u lipnju 1939, među prednostima koje bi Jugoslavija imala, ako se opredijeli za Osovinu, posebno naveo da bi to

pridonijelo unutrašnjoj konsolidaciji Jugoslavije, jer bi to paraliziralo opoziciju, koja od Osovine ne bi mogla računati na podršku.

Sve u svemu, pitanje unutrašnjeg uređenja Jugoslavije nije bilo predmet posebnog zanimanja Njemačke. Berlin je prije svega bio zainteresiran: prvo, kakva će biti vanjska orijentacija Jugoslavije, drugo, da se osigura privredna eksploatacija Jugoslavije i treće, da se u pogledu Jugoslavije nađe modus vivendi s Italijom. Ako je u tom kontekstu Njemačka bila zainteresirana za unutrašnju konsolidaciju Jugoslavije, pa prema tome dobro primila i Sporazum, ne treba gubiti iz vida ni to kako su u Berlinu bili svjesni da unutrašnja konsolidacija Jugoslavije povećava i njezinu otpornost prema pritiscima i ucjenama Osovine. No, nema nikakvih dokaza da je Sporazum sklopljen »po željama i sugestijama Berlina«, da su »Nemci posebno insistirali da dođe do ovoga Sporazuma«, kao što tvrdi Terzić.

U svakom slučaju u vrijeme sklapanja Sporazuma Njemačka je bila zainteresirana za integritet Jugoslavije i tada nije dolazio u obzir njezin napad na Jugoslaviju, što proizlazi i iz Terzićevih formulacija. U tom kontekstu postaje potpuno nerazumljiva Terzićeva tvrdnja na drugom mjestu (I, 89):

»Pošto se preko Krnjevića (koji se početkom avgusta nalazio u Ženevi) uverio da je rat neizbežan, Maček je zaključio da bi i za njega i njegovu stranku bilo nezgodno ako bi doprineo razjedinjavanju zemlje — ako bi ostao u opoziciji prema vladi u vreme kad bi nemačke armije izvršile agresiju.«

Točno je da Maček navodi Krnjevićevu poruku i da spominje kako je opasnost rata utjecala na njegov stav u pregovorima s Cvetkovićem, ali je to rečeno u općem smislu opasnosti koju rat donosi, a ne u smislu očekivanog napada Njemačke, što je čista Terzićeva kombinacija, valjda samo zato da bi još jednom povezao Mačeka s Berlinom.

Pitanje Mačekovih kontakata s Rimom veoma je složeno, ne toliko u načelu, koliko s obzirom na potrebu utvrđivanja i prezentiranja niza detalja, koji mogu biti značajni u shvaćanju prave pozadine i biti tih kontakata. O tome je podosta pisano, i u domaćoj i u stranoj historiografiji, ali još uvijek ostaju i nerazjašnjenja pitanja. Terzić je čitav taj problem zamutio pa bi trebalo podosta prostora samo da se to pitanje vrati već u prvotno stanje, poznato već više godina. Vadio je one isječke koji su njemu odgovarali, problem je gledao izolirano, jer mu je upravo tako odgovaralo, on servira takve podatke i na takav način, koji bi imao potvrditi njegove polazne pozicije. Premda bi to, i s historioografskog stanovišta, bilo korisno svestrano, i u svim nijansama, pozabaviti se tim pitanjem, na ovom mjestu nije moguće. Zato ću se morati ograničiti samo na neke fragmente iz Terzićeve knjige.

Prvo. Oko sredine siječnja 1939. održana je sjednica tzv. Hrvatskog narodnog zastupstva, tj. narodnih zastupnika HSS, izabranih na parlamentarnim izborima u prosincu 1938. Takvi sastanci održavani su i u prošlosti, u Radićevo vrijeme. Na sjednici HNZZ donesena je odluka da zastupnici HSS neće ići u Skupštinu. Na zasjedanju je prihvaćena rezolucija u kojoj je izložen historijat hrvatskog pitanja, te skrenuta na njega pažnja unutrašnjih i vanjskih faktora.

Terzić donosi rezoluciju (I, 58—59), koja je na tom zasjedanju prihvaćena. Tekst rezolucije nije, međutim, donio prema izvorima te stranke, tekst koji je tada objelodanjen, nego na temelju jednoga arhivskog mikrofijlma. Čini se da to Terzić nije učinio bez razloga. Nisam provjeravao piše li u mikrofijlmu ono što Terzić i citira, ali je sigurno da to nije autentičan tekst te rezolucije. Nije problem u tome što je taj tekst pisan ekavski. Rekli smo da je riječ o Hrvatskom narodnom zastupstvu, pa se takva formulacija u rezoluciji i upotrebljava. U tekstu koji citira Terzić, upotrebljavaju se formulacije: Hrvatsko narodno predstavništvo, narodno predstavništvo hrvatske, Hrvatsko nacionalno predstavništvo, Hrvatski narodni skup (sabor). No, nisu posrijedi samo te razlike. Formulacija (*Sporazum*, 399): »Hrvatski narod ali osim prava narodnog samoodređenja priznatog principijelno svima narodima ima još i svoje Hrvatsko državno pravo [...]« u Terzića, uz neke druge nijanse, glasi: »[...] nema još svoje hrvatsko državno pravo [...]«, što bi mogla biti i tiskarska greška. Formulacija: »Međutim se prevarom i silom prešlo potpuno preko gore navedenog prava hrvatskog naroda. Posljedica toga je već 20. godišnja borba hrvatskog naroda za oživotvorenje toga prava, u čemu je nailazio na stalni otpor ne samo nametnute državne vlasti nego i ostalih srpskih političkih faktora«, u Terzića glasi: »U međuvremenu prenebreglo se to pravo hrvatskog naroda podvalama i silom. To je usledilo dvadesetgodišnjom borbom hrvatskog naroda za ostvarenje toga prava, i zbog toga on odbacuje trajnim otporom ne samo nasilnu državnu moć, već i ostale srpske političke faktore.« Itd.

Dio teksta u kojem se upućuje apel i međunarodnim faktorima glasi:

»Hrvatsko narodno zastupstvo vršeći svoju dužnost, upozorava sve odgovorne faktore kako ove državne zajednice, tako i svih evropskih država, naročito veevlasti, na neodrživost i opasnost današnjeg stanja. Princip pravde i slobode traži, a savjest i dužnost nalaže, da se u interesu mira poduzmu mjere koje će osigurati provedbu prava samoodređenja hrvatskog naroda.

Hrvatski narod se nada, da ne će biti prisiljen poći putem nužne obrane u svojoj opravdanoj težnji, da živi u pravednom miru, koji mu se uskraćuje. U protivnom slučaju hrvatsko narodno zastupstvo u ime hrvatskog naroda otklanja odgovornost za događaje, koji bi bez njegove krivnje mogli nastupiti u ovom dijelu Evrope« (*Sporazum*, 400).

Recimo da je i u Terzića smisao teksta isti, osim formulacije Hrvatsko nacionalno predstavništvo.

Prije dvadesetak godina o tome sam, uz ostalo, pisao:

»I pored činjenice što je i samo vodstvo HSS bilo uvjereno da se ne može očekivati neka naročita podrška izvana, apel na inostranstvo dobio je u zaključcima od 15. januara naročito istaknuto značenje. Možda baš upravo zbog toga. Htjelo se upozoriti velike sile kako je i u njihovom interesu sređivanje situacije u tom dijelu Evrope i da se već zbog toga moraju zainteresirati za hrvatsko pitanje, ono što dotada nisu učinile. Maček je očito time želio podgrijati antagonizam dvaju tabora velikih sila na ovom području, vjerujući da će svaki od njih, da bi preduhitrio penetraciju protivnog tabora, željeti da poduzme i korake za rješavanje hrvatskog pitanja. U isto vrijeme ovo je bilo zamišljeno i kao upozorenje

i prijetnja Namjesništvu i vladi. Rezolucija je bila dostavljena predstavnicima velikih sila u Beogradu s molbom da je dostave svojim vladama. Njemački poslanik fon Heren dostavio ju je Ministarstvu vanjskih poslova uz komentar u kome je bilo izneseno gledište koje je on u više navrata ponavljao, naime da podržavanje zahtjeva HSS ne odgovara njemačkim interesima. On piše da se iz ovog apela na inostranstvo dađe zaključiti da se opozicija u Hrvatskoj osjeća slabom za akcije većeg stila radi ostvarenja svojih zahtjeva vlastitim snagama. Suština zahtjeva je uklanjanje srbijanske hegemonije, što historijski i moralno nije bez osnova, ali bi njihovo ispunjavanje značilo uklanjanje autoritativnog režima. 'Tko stoga unutar i van granica', zaključuje fon Heren, 'ima pošten interes za jednu jaku jugoslavensku državu, morat će pored svih simpatija s Hrvatima priznati kao neophodno održanje srbijanske hegemonije u državi'« (*Sporazum*, 72).

I sad Terzić (I, 59). On će od mene prenijeti dio Mačekova govora na spomenutoj sjednici, ali praveći, s tri točkice, konstrukciju teksta koji gubi svaki izvorni smisao.

Na drugom mjestu (I, 77) Terzić će:

»Kao što je već navedeno, ukoliko se više pogoršavala spoljnopolitička situacija Jugoslavije i sve očiglednije ispoljavala ekspanzija sila Osovine prema Jugoslaviji u proleće 1939 (naročito posle Hitlerovog govora od 10. januara te godine u kojem je istakao princip samoopredeljenja naroda — posle otopljenja Slovačke, kada je Košutić išao u Prag i Bratislavu 'da se o tome uveri na licu mesta') vođstvo HSS-a je još više pojačalo pritisak na zvanični Beograd, stalno ističući da će hrvatsko pitanje biti izneto na međunarodnu pozornicu. U tom cilju je 15. i 16. januara 1939. održan sastanak hrvatskih narodnih zastupnika izabranih na decembarskim izborima 1938. U rezoluciji koju su tom prilikom doneli predviđeno je da se ne ide u Skupštinu u Beograd i da se uputi poziv velikim silama za pomoć u rešavanju hrvatskog pitanja. Oni su konstatovali da hrvatsko narodno zastupstvo ima mnogo više nade u Osovinu Rim-Berlin nego u Pariz i London. Na taj način su hrvatsko pitanje postavili kao međunarodni problem u igri velikih sila uoči drugog svetskog rata.«

Prisjetimo se da je Terzić o tome malo prije pisao, da je donio tekst rezolucije u cijelosti, da se »Hrvatsko narodno zastupstvo« kod Terzića ranije zvalo »Hrvatsko nacionalno predstavništvo« itd. I sad Terzić ponovo o tome, ali ostavimo to po strani. Ostavimo po strani i to da je njemačka politika u hrvatskom pitanju bila drukčija u to vrijeme nego što je želi prikazati Terzić. Ostavimo druge dijelove teksta po strani, zadržimo se samo na formulaciji da su »oni konstatovali da hrvatsko narodno zastupstvo ima mnogo više nade u Osovinu Rim-Berlin nego u Pariz i London«.

Dio rezolucije u kojem se govori o međunarodnom faktoru naprijed smo citirali. Cijeli tekst rezolucije donosi Terzić, kako smo to spomenuli. Svaki čitalac lako se može uvjeriti da u tom tekstu nema baš nikakve i ni u kakvom smislu aluzije, a kamoli izričite formulacije, da Hrvatsko narodno zastupstvo ima mnogo više nade u Osovinu nego u Pariz i London. Terzić, dakle, i pred očima samih čitalaca pravi falsifikate. A za to su

potrebne sposobnosti posebne vrste. Ali, možda sam ja malo pretjerao. Jer, Terzić za svoju tvrdnju ima i svjedoke. I ne samo jednog. Naime, on za taj dio teksta navodi ovu bilješku (I, 95, bilj. 23):

»O tome govori i Stojadinović u navedenoj knjizi na str. 511, nazivajući sastanak hrvatskih zastupnika istorijskim hrvatskim Saborom u Zagrebu. O Rezoluciji se u istom smislu izjašnjavaju Hoptner na str. 194 i 195 svog dela, zatim *Auswärtiges Amt*, dok. 13, kao i *Foreign Relations of the United States 1934—1941, Washington, Government Printing Office* (FRUS), (1939), dok. 82.«

Dakle, ti bi svjedoci imali pokazati kako je u rezoluciji HNZ od 15. I 1939. pisalo da se ima mnogo više nade u Osovinu Rim-Berlin nego u London i Pariz.

Idemo po redu.

Prvo i prvo, besmisleno je za to pozivati za svjedoka M. Stojadinovića, kad je ta rezolucija, donesena dok je on bio predsjednik vlade i kad je protiv te vlade i bila u danim uvjetima i uperena. Istina je da Stojadinović piše kako su Mačekovi poslanici sazvali »istorijski hrvatski Sabor«, što zapravo nije točno, pa se ni Terzić nema na što tu pozivati. Jer, skup skupštinskih poslanika HSS (neka vrsta poslaničkog kluba), kao stranke, nije isto što i Sabor, kao parlament, niti ga je i sama HSS takvim prikazivala. Stojadinoviću je to bilo potrebno da bi uvjerljivije bilo njegovo optuživanje kneza Pavla i Cvetkovića da su, i pored te »separatističke pojave«, stupili u vezu s Mačekom. No, čak ni Stojadinović, za razliku od Terzića, nije pri tom tvrdio da se u rezoluciji zastupnika HSS ističe kako oni više nade polažu u Osovinu Rim-Berlin, nego u London i Pariz.

Drugi Terzićev svjedok je J. Hoptner (*Yugoslavia in Crisis 1934—1941, New York — London 1962, 136; prijevod, Rijeka 1973, 157*). U njega, dakako, uopće nema ni spomena da u rezoluciji HNZ postoji ono što tvrdi Terzić.

Daljnji svjedok: *Auswärtiges Amt*, dok. 13. To samo po sebi ne znači ništa, ili točnije, znači Ministarstvo vanjskih poslova, a kako je na njemačkom, znači MVP Njemačke. Dakako, sada bi imali slijediti podaci o seriji njemačkih diplomatskih dokumenata, ali toga u Terzića nema, nego samo naznaka dok. 13. Nema zato što je takav nepotpun podatak preuzeo od Hoptnera, na spomenutom mjestu. Prema tome, Terzić za svoju tvrdnju nije mogao naći dokaz u tom izvoru, jer ga nije ni vidio, pa ga nije ni mogao pročitati, a tamo to uistinu ni ne piše. Usput rečeno, on u popisu svoga »znanstvenog aparata« navodi tu seriju njemačkih dokumenata, ali da bude sigurnije, i na njemačkom i na engleskom jeziku (iako su one inače sadržajno identične) — da se vidi što je on sve »široim Evrope« vidio.

I konačno, četvrti svjedok, FRUS, dok. 82. Opet ne znači ništa, ili, znači samo tek nešto. Ta serija američkih diplomatskih dokumenata ima za 1939. god. 5 svezaka. Terzić svezak uopće ne označava. I opet, preuzeo od Hoptnera, na istom mjestu, s tom razlikom što je Hoptner naznačio svezak (I) i stranicu 82, a ne dok. 82. Ovaj put Terzić nije točno ni prepisao. Opet, dakle, Terzić svog svjedoka nije ni vidio. A kako ono što Terzić tvrdi tamo ni ne piše, to nije mogao ni pročitati.

I to je taj Terzićev impresivni »naučni aparat«, kako to inače neki žele posebno naglasiti.

Dakle, Terzić najprije, s određenim predumišljajem, napravi konstrukciju, falsificira podatke o izvorima, a zatim i druge u to uvaljuje.

Već smo spomenuli Terzićevu tvrdnju da je Maček nakon proglašenja šestojanuarskog režima »preduzimao veoma široku i svestranu političku aktivnost za razbijanje jugoslovenske državne zajednice i stvaranje samostalne Hrvatske«. I tamo gdje to izričito ne kaže, Terzić se na svaki način trudi stvoriti dojam da je to i pravi smisao Mačekovih kontakata s Berlinom i Rimom. Sad smo vidjeli i izričitu tvrdnju da je vodstvo HSS (HNZ) u siječnju 1939. veću nadu polagalo u Rim i Berlin nego u London i Pariz. A sad taj isti Terzić za Mačeka tvrdi (I, 109): »Do početka drugog svetskog rata više se oslanjao na zapadni blok, a posle Hitlerovog pobjedonosnog pohoda po Evropi 1939/40, na sile Osovine [...]«. Kad bi to bilo jedino mjesto gdje Terzić iznosi suprotne tvrdnje!

Drugo. Ne ulazeći u tok Mačekovih kontakata s Rimom od ožujka 1939, njihov smisao i sadržaj, zadržat ću se samo na nekim problemima tih kontakata u svibnju 1939, nakon čega dolazi i do njihova prekida.

Između Cvetkovića i Mačeka bio je 27. IV 1939. zaključen sporazum i smatralo se da su pregovori konačno privedeni kraju. Neočekivano, knez Pavle odbio je potvrditi postignuti sporazum i tako je došlo do novog zaoštavanja. Ponovo je 8. V sazvano Hrvatsko narodno zastupstvo, prihvaćena je rezolucija u kojoj se, slično kao i u siječnju, govori o međunarodnim razlozima za rješavanje hrvatskog pitanja. U takvoj situaciji Maček je ponovo, posredstvom Carneluttija i Bombellesa, u kontaktima s Rimom. Tim kontaktima Terzić posvećuje značajnu pažnju, veću nego njegovim kontaktima na drugim stranama. Tako donosi i tekst sporazuma, koji je Ciano, na temelju razgovora s Carneluttijem, uputio na potpis Mačeku, ali ga je on odbio potpisati. Sve su to poznate stvari, koje, međutim, Terzić donosi u svom izboru uz svoju interpretaciju, posebno teksta predloženog sporazuma.

Terzić te kontakte s Rimom gleda izolirano, ne navodi da je i knez Pavle imao također svoje račune s međunarodnim faktorom. On je u to vrijeme posjetio Rim, a zatim i Berlin. Svakako je tom prigodom htio ispitati kako će se držanje Njemačke i Italije prema Jugoslaviji morati uzimati u obzir i pri sporazumijevanju s Mačekom. S druge strane, Mačeku je svakako bilo važno ispitati kako će držanje Njemačke i Italije prema Jugoslaviji utjecati na stav kneza Pavla prema zahtjevima HSS. Ako knez »dobro stoji« u Berlinu i Rimu moglo se pretpostaviti da će biti manje sklon koncesijama Mačeku. I obratno. Za Mačeka je bilo važno vidjeti i namjere Rima, s obzirom na stavove iz prethodnih kontakata. Treba, naime, imati u vidu da je Rim u prethodnim mjesecima zagovarao sporazumijevanje Zagreba s Beogradom. Što će Rim napraviti u situaciji kad je došlo do krize u pregovorima? Sve su to bili razlozi zbog kojih je Maček bio zainteresiran da se opipa raspoloženje u Rimu. O svemu tome Terzić ne vodi računa i sklon je bukvalnom shvaćanju Mačekovih tadašnjih dodira s Rimom.

Terzić je izbjegao učiniti još nešto važno — uzeti u obzir i nove podatke, koje na temelju dokumentacije iz talijanskog ministarstva vanjskih po-

slova navodi A. Breccia, čiju knjigu Terzić navodi kao literaturu kojom se koristio. Breccia, npr., navodi da je Maček, nakon što je Namjesništvo odbilo spomenuti sporazum, posredstvom Bombellesa poručio Ciano »da još nema namjera potpuno porušiti mostove sa Srbima«, da se Carnelutti tada »na svoju ruku pojavio kod Mačeka, tvrdeći da je pozvan da dođe u Rim«, da je Carnelutti »izrekao jednu vlastitu procjenu Mačekovih namjera, nakon odbijanja kneza Pavla da potvrdi projekt srpsko-hrvatskog sporazuma. On je to možda učinio u dobroj namjeri, ali s očiglednim ciljem da dođe do znatne sume novaca«, da je Carnelutti Mačeku pokazao tekst sporazuma, koji je poslao Ciano, »bez ikakve naznake o financijskoj pomoći«. ⁷ Iz toga se vidi kako preostaje još dug niz otvorenih pitanja — o tome koliko je Carnelutti odstupio od Mačekovih uputa i radio na svoju ruku, kako je nastao tekst spomenutog sporazuma itd.

Dok su Carnelutti i Bombelles kontaktirali s Rimom, predstavnici su HSS u isto vrijeme nastojali dobiti podršku zapadnih zemalja, ali na stavovima koji su bili suprotni onima što su sadržani u spomenutom prijedlogu sporazuma između Mačeka i Rima. A kad se imaju u vidu ti kontakti s Londonom i Parizom, onda i kontakti s Rimom dobivaju drukčiji smisao i potrebu drukčije interpretacije. No, Terzić samo ukratko prelazi preko toga, jer je uvjeren da je Mačekov pravi cilj ono što su govorili njegovi emisari u Rimu, a ne u Londonu i Parizu. Istina, navodeći različita mišljenja u smislu Mačekovih kontakata s Rimom, Terzić citira i neke moje zaključke, označavajući ih kao »najispravnije«, ali od svog uvjerenja ipak ne odustaje (I, 68—69).

Treće. Pitanje Bombellesa, koji je neko vrijeme nastupao pred Ciano kao Mačekov predstavnik. Takvim ga uzima i Terzić (I, 64). No, preuzimajući Hoptnerov podatak, Terzić upada u kontradikciju. Hoptner (159), naime, piše da se Bombelles Ciano predstavio kao govornik ustaša. U takvom slučaju on ne bi bio Mačekov predstavnik. Istina je da u američkom izdanju Ciano *Dnevnika* stoji da se Bombelles predstavio kao govornik ustaša. U ostalim izdanjima *Dnevnika* stoji da se predstavio kao Mačekov agent. Kako je do toga došlo, nije poznato, no to je samo jedan podatak više kako i tu ima nejasnoća. Već pred dvadesetak godina upozorio sam (*Oko Mačekovih pregovora s grofom Čanom*, 338; *Maček i politika HSS, II*, 127) na netočnost podataka u Hoptnera, odnosno u američkom izdanju *Dnevnika*. To je učinio i Breccia (46). Terzić se navodno koristio svim trima radovima, ali to ne uvažava, nego se koristi Hoptnerovim podatkom.

Prije dvadesetak godina, raspoložujući djelomičnim podacima o Bombellesovoj misiji, zaključio sam (*Oko Mačekovih pregovora*, 350):

»Sporno je, dakle, pitanje koliko je Bombeles uopće bio ovlašten od Mačeka za kontakte s Čanom, iako se on Čanu, pri prvom susretu, pred-

⁷ *Alfredo Breccia*, Jugoslavia 1939—1941. Diplomazia della neutralità, Milano 1978, 106, 107, 113.

O Mačekovim kontaktima s Rimom pisao sam prije pojave te knjige. U njoj ima novih podataka, zbog kojih bi, a i drugih, vrijedilo cijelo to pitanje još jednom detaljnije pretesti.

stavio kao Mačekov izaslanik. Vjerojatno je da je on bio i Pavlov agent, kome je bilo stavljeno u zadatak da ispita italijanske namjere prema Hrvatskoj. W. Hagen tvrdi da su svi Bombelesovi razgovori s Čanom bili detaljno poznati jugoslavenskom Generalštabu, a to znači i Pavlu. Ovi razgovori su, tvrdi dalje Hagen, bili isto tako poznati i njemačkoj obavještajnoj službi, koja je uspjela da se infiltrira u jugoslavenski Generalštab. Maček piše kako se ubrzo pročulo kako je on odbio da potpiše sporazum s Italijom, zbog čega su ga frankovci napadali.«

Na temelju novih podataka (usp. Breccia) vidi se da je Bombelles neko vrijeme u Rimu uistinu radio sa znanjem Mačeka, prenoseći njegove informacije i poruke. Dakle, nema sumnje da je Bombelles bio »Mačekov agent«. Terzić, međutim, potpuno prelazi preko ovih tvrdnji Breccie (48—49):

»Markiz de Bombelles nije od Mačeka primio nikakav zadatak. On je bio prijatelj Carneluttija, koji mu je povjerio da ga je hrvatski *Lea der* izabrao za svoga povjerenika radi uspostavljanja povjerljivih dodira sa talijanskom vladom. Nakon toga se de Bombelles nastojao ubaciti u ovu inicijativu. Došao je Mačeku prikazujući se kao »čovjek s političkim načelima usmjerenim prema Engleskoj« i upozorio ga na tajni ugovor zaključen u Belju između Stojadinovića i grofa Ciana.« Breccia dalje piše. »Usprkos tome [Maček] se složio da se de Bombelles uputi u Rim zajedno s Carneluttijem. Čim je dobio ovu privolu markiz de Bombelles nije čekao da Carnelutti dobije suglasnost talijanske vlade, već je odmah pošao u Rim s ciljem da bi krivo prikazao stvarno hrvatsko stanje i Mačekove namjere te da bi sakupio obavijesti o namjerama i projektima talijanske vlade.«

Ciano je kasnije dobio dokaze da je Bombelles beogradski špijun. To konstatira i Terzić (I, 64). No, on će i ovdje napraviti zbrku. On piše: »Međutim, Čanove nade su propale kad ga je Pavelić obavestio da je nemačka obavještajna služba utvrdila da je Bombeles beogradski špijun. Tada je na pozornicu stupio Kaneluti koji se prijavio Čanu u velikoj tajnosti kao Mačekov specijalni izaslanik.« Ciano podatak o Bombellesovoj špijunskoj ulozi (da ne ulazim još i u pitanje kako je to otkriveno, od koga je Ciano doznao i kako je to zapisao) bilježi 10. V 1940. Prema gornjoj Terzićevoj formulaciji, proizlazi da se tek nakon toga pojavio Carnelutti. Međutim, poznato je da je Carnelutti u kontaktu s Čanom od listopada 1938, da je te kontakte održavao u toku ožujka i svibnja 1939, da ih nakon toga prekida, a da, naprotiv, Bombelles te kontakte nastavlja i dalje, sve dok ne bude otkriven kao beogradski špijun. Što je najvažnije, sve se to može vidjeti i iz Terzićeve knjige. No, nije to jedino mjesto na kojem u istoj knjizi o istom pitanju donosi različite tvrdnje.

I još nešto o Bombellesu, točnije, Terzićevoj kombinaciji oko Bombellesa. Terzić u dva navrata tvrdi (I, 62, 66) da je Ciano, na Mačekov zahtjev povezoao Bombellesa s Pavelićem. Točno je da se Bombelles sastao s Pavelićem. No, u Čanovu *Dnevniku* nigdje nema dokaza da bi to bilo na Mačekov zahtjev. A Terzić je ipak taj dokaz našao. Za takvu svoju tvrdnju (I, 66, toč. 3) Terzić kao dokaz navodi ovo mjesto u Čanovu *Dnevniku* (zagrebački prijevod, 1948, 73, 2. V 1939):

»Primam Bombellesa. Nakon svega, što se dogodilo s Jugoslavijom, nemamo namjeru da poduzimamo ništa, što bi oslabilo čvrstinu države. S druge strane ne zna se točno, što rade Hrvati. Izgleda, da je sporazum sa Srbima postignut. Zato potvrđujem, što sam rekao prilikom predašnjih razgovora o našoj aktivnoj simpatiji za sudbinu Hrvatske, ali naglašavam da trenutno ne kanim ništa učiniti.«

Svaka čast svakom onom tko iz ovog može pročitati da je Ciano na Mačekov zahtjev povezao Bombellesa i Pavelića! Ili bilo gdje u Cianovu *Dnevniku*. Osim Terzića. Jer kako on konzekventno hoće dokazati najužu povezanost Pavelića i Mačeka, njemu je taj podatak bio potreban i zato ga je — izmislio.

Četrto. Mačekovi kontakti s Rimom već dugo vremena su u našoj (kao i dijelu strane) historiografiji predmet razmatranja i različitih ocjena. Pregled tih ocjena u našoj historiografiji daje i Terzić (I, 67—69). Dosta dugo su se ti kontakti uzimali kao nesporni dokaz Mačekove separatističke politike i dokaz identičnosti njegove politike s Pavelićevom. Kad sam o tim pitanjima pisao prije dvadesetak godina, i kasnije, pokušao sam, generalno govoreći, istaknuti troje:

Prvo, da su Mačekovi kontakti s Rimom nesumnjivo postojali, te da je njihov inicijator bio Maček.⁸

Drugo, da se ti kontakti ne mogu interpretirati bukvalno, nego ih treba promatrati u kontekstu šire problematike međunarodnog položaja Jugoslavije i odraza koji je to imalo i na hrvatsko pitanje, da ih treba promatrati kao dio šire Mačekove vanjskopolitičke aktivnosti, u cilju saznanja i ispitivanja vanjskopolitičkih faktora, utvrđivanja politike vanjskih sila prema unutrašnjim problemima Jugoslavije, ispitivanja, s tim u vezi, držanja vladajućih faktora u Beogradu, i izvlačenja pouka u vođenju politike HSS, posebno u cilju izlaženja iz izolacije u kojoj se HSS uistinu nalazila prema vanjskim silama, u kakvoj ju je izolaciji nastojala držati i službena politika Beograda.

Treće, ukazao sam na neke netočnosti u spomenutom zagrebačkom prijevodu Cianoa *Dnevnika*. Naime, Ciano je 19. III 1939. u *Dnevnik* zapisao: »Odlučujemo da pošaljemo telegram u Beograd da obavijestimo regenta Pavla o našem odlučnom 'stoj!' Njemačkoj, ali da ga se opomene u isto vrijeme da ubrza pregovore sa Zagrebom, jer svaki gubitak vremena može biti fatalan.« U zagrebačkom prijevodu (54) stoji: »Zaključujemo da u Beograd pošaljemo brzopjav, da bi obavijestili kneza namjesnika Pavla, da smo Njemačkoj podvuknuli naše 'stoj!'; u isto vrijeme treba ubrzati pregovore sa Zagrebom, da bi Pavla zastrašili. Svaki trenutak vremena mogao bi za nas biti sudbonosan.«

⁸ Breccia inače navodi kritičku primjedbu o jednom mjestu u mojoj knjizi (Maček i politika HSS, II, 89—90). No, riječ je o nesporazumu. Analizirajući različite tvrdnje o tome tko je bio inicijator kontakata, pokušao sam na to odgovoriti tražeći za to motive. Uzimajući u obzir motive Rima, napisao sam: »Svi ti razlozi bili su dovoljni da inicijativa dođe s talijanske strane.« Analizirajući Mačekove motive, napisao sam: »U takvim prilikama nametnula se potreba utvrđivanja talijanskih namjera i ciljeva u odnosu prema hrvatskom pitanju. Svi su ti razlozi bili dovoljni da inicijativa dođe s Mačekove strane što je vjerojatno i bio slučaj.« Breccia (46) piše da griješim kad inicijativu pripisujem talijanskoj vladi. Breccia je uzeo moju prvu formulaciju, a ne i drugu.

Spomenuta razlika u prijevodu ima izrazito značenje u razumijevanju Mačekovih kontakata s Rimom, odnosno tadašnje talijanske politike prema Jugoslaviji. Razlika je vidljiva. Prema originalu, Rim želi opomenuti kneza Pavla da ubrza pregovore sa Zagrebom, tj. s Mačekom; prema zagrebačkom prijevodu, Rim želi ubrzati pregovore s Mačekom (na liniji separatističke politike). Kad sam prije dvadesetak godina analizirao talijansku politiku prema Jugoslaviji, i iz toga stav prema Mačeku, rezultati do kojih sam došao bili su u opreci s navedenim prijevodom. Utvrdio sam tada da je u svim drugim izdanjima Cianova *Dnevnika* tekst drukčiji od zagrebačkog prijevoda. Zagrebački prijevod bio je u skladu s predgovorom koji je tom izdanju napisan, tj. nije se ostavljala sumnja da je Maček prodavao Hrvatsku Talijanima i da su se kontakti na tome kontinuirano održavali. Tako valjda treba razumjeti i izostavljanje jedne formulacije u prijevodu. Naime, bilježeći informacije koje je dobio o tome da Maček odbija potpisati spomenuti zapisnik od 26. V, Ciano je naveo što mu je o tome poručio Carnelutti. Ciano je zapisao: »Tako stoje stvari prema Carneluttijevom kazivanju. Prema Bombellesu, odbijanje je mnogo odlučnije, pošto je Maček preuzeo druge obveze (ali s kime?) i jer je on demokrat i izbjegava svaki dublji sporazum s fašizmom.« U prijevodu su posljednje dvije rečenice izostavljene.

Terzić se koristio mojim radovima. Prema njegovim bilješkama proizlazi da se koristio i talijanskim i engleskim izdanjem Cianova *Dnevnika*. No, on se ipak opredijelio za zagrebački prijevod (I, 60—61). Terziću se mora priznati da je dosljedan sebi.

Treba, naime, imati u vidu da u toku ožujka, travnja i gotovo do kraja svibnja 1939, u vrijeme kad Maček, posredstvom Carneluttija i Bombellesa, održava kontakte s Ciano, Rim se zalaže za održavanje integriteta Jugoslavije. Razloge za to ne možemo ovdje podrobnije analizirati. Svakako je dominantan razlog bio strah od njemačke intervencije u unutrašnje probleme Jugoslavije, strah koji je bio potenciran razvojem događaja oko Čehoslovačke. Zato Rim i upućuje kneza Pavla na ubrzanje pregovora s Mačekom. Potkraj svibnja 1939. talijanska se politika u tome promijenila (razloge ovdje ne možemo analizirati). Za razliku od prethodnog razdoblja, Rim je bio spreman podržati separatističke akcije HSS, Ciano upućuje prijedlog sporazuma u tom smislu, nakon čega Maček prekida kontakte.

Zaključna (za sada) primjedba

Na početku prvog dijela osvrta na Terzićevu knjigu napomenuo sam da mi nije prvenstveni cilj govoriti o problemima o kojima Terzić raspravlja, jer je njih i velik broj i zahtijevaju cjelovitiji pristup. Cilj mi je bio prije svega da ukažem na to kako tim problemima pristupa Terzić. Čitaoci su zapazili da sam se osvrnuo samo na probleme o kojima Terzić govori u prvom tomu svoje knjige. I tu sam se, u cjelini uzeto, zadržao samo na manje od trećine njegove knjige, i to samo na ponekim ilustrativnim primjerima. Dvoumio sam se da li na dosadašnji način nastaviti s analizom Terzićeve knjige. Ima li to smisla? S osobnog stanovišta gle-

dano — nema. Jer za to nemam ni volje ni vremena. A trebalo bi na kušnju staviti i strpljenje Redakcije »Časopisa za suvremenu povijest«. Ni objektivno gledano ne vidim u tome mnogo koristi. U našoj historiografiji ima dovoljno literature u kojoj se o tim problemima može naći i dovoljno informacija i dovoljno ocjena. I nema smisla sve to ponavljati samo zato da bi se uvećao broj dokaza o Terzićevom »znanstvenom metodi«. Da je Terziću bilo do drukčijeg pristupa, on je za to imao dovoljno mogućnosti.

Zašto sam baš želio u prvom redu ukazati na Terzićev »znanstveni metod«? On objašnjava sve. Ono što je pisano na način kako je to radio Terzić, moglo je i ispasti samo onako kako je to napravio Terzić. Kombinatorika, manipuliranje, i falsifikatorstvo, pod prividom historiografije, kod nas nisu, na žalost, tako rijetki. Rekli bismo da u tom pogledu Terzić nije izuzetak. No, on u tome, objašnjavajući probleme političkog života građanske Jugoslavije, ipak ima izuzetno mjesto. U njega je taj mentalitet doveden do visokog nivoa. On se dosljedno i uporno trudio da revno prikupi i prezentira sve ono što je u našoj historiografiji već odavno prevladano i odbačeno kao neznanstveno, samo ako mu je to služilo u njegovoj kombinatorici. A tamo gdje mu ni to nije bilo dovoljno, Terzić je išao još i dalje.

Bez dvoumljenja se može reći da je ono što je Terzić napisao o političkom životu građanske Jugoslavije do aprilskog rata, i kako je to učinio, sa znanstvenog stanovišta potpuno irelevantno. Za znanost ti dijelovi Terzićeve knjige mogu služiti samo kao zastrašujući primjer što se sve i kako u ime znanosti, i pod okriljem znanosti, može proturati kao znanost. Da budem precizniji, Terzić nam, i usprkos svojem istraživanju »širom Evrope«, nije priskrbio nikakva iole značajnija nova saznanja, ni u pogledu izvora ni u pogledu otvaranja novih spoznaja. Moglo bi se govoriti samo o tome da je u osnovi tek prezentirao dio dosadašnjih izvora i saznanja. I sve bi to moglo biti u redu, da to Terzić nije napravio na svoj način.

Time što sam rekao da su odnosi dijelovi Terzićeve knjige irelevantni sa znanstvenog stanovišta, ne znači da nisu interesantni uopće. Naprotiv, oni pružaju dovoljno osnova za sagledavanje Terzićevih političkih motiva, argumenata i ciljeva, kojima se rukovodio pri pisanju tih dijelova svoje knjige. I o tome će trebati posebno govoriti.

O Terzićevoj se knjizi može mnogo govoriti, i vjerojatno će se govoriti. No, već se sada može reći da je bitno dvoje: 1) da su njegove ambicije da objasni osnovne probleme građanske Jugoslavije, koji su doveli do njezina aprilskog sloma, daleko iznad njegovih stručnih i znanstvenih mogućnosti i 2) da je tom poslu pristupio s unaprijed izgrađenom konstrukcijom, za koju je uporno tražio dokaze. I tako se, zbog jednog i drugog, na stranicama prvog toma njegove knjige, izmjenjuju i isprepliću amaterizam, diletantizam, ignorancija, tendencioznost s predumisljajem, kombinatorika i falsifikatorstvo. Terzić se revno trudio da našu historiografiju vrati na mentalitet i atmosferu, koju je ona već temeljito počela prevladavati. U historiografiji se događa, da mnoga djela, iz raznih razloga, brzo bivaju zaboravljena. Terzićevoj knjizi to se tako lako ne može dogoditi. Ali, sasvim sigurno ne zbog njezina znanstvenog doprinosa, nego zbog njezina — »znanstvenog« mentaliteta.